

ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ: ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗ ΣΤΗ
ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΓΙΑ
ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

2017

ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ: ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗ ΣΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

Abstract: The author discusses the meaning and the importance of memory through personal wandering and reflection. The primary objective of the article is to address the concept of memory and its two components: collective memory and personal memories of the important Other. Collective memory emerges as a theme through the emotions and thoughts that were generated by the author's visit to the German military cemetery in Maleme, Crete. With regard to personal memories, emphasis is given to the importance of sustaining the bonds with the deceased, the meaning of “thick relations” and the recollection of emotions as consolation to bereaved people. Finally, a more cautious approach to collective memory and therefore history is recommended, as well as the importance of conditions on which personal memories should be created.

Keywords: Collective Memory; Personal Memories; History; Emotions; Sustained Bonds; Human Relationships.

Η μνήμη είναι ένα κεφάλαιο, το οποίο θα ήταν αφελές να ισχυριστεί κανείς πως μπορεί να το εξαντλήσει. Είναι μια αχανής θεματική περιοχή, η σφαιρική μελέτη της οποίας θα κάλυπτε ένα φάσμα από την Ψυχολογία μέχρι τη Φιλοσοφία, και από τη Νευρολογία μέχρι τη Νεότερη Ιστορία.¹ Το παρόν άρθρο σκοπό έχει να προσεγγίσει τη σημασία της μνήμης σε δύο συνιστώσες: τη συλλογική μνήμη και τη μνήμη του σημαντικού άλλου προσώπου για τον καθένα και την καθεμιά από εμάς. Πρόθεσή μου είναι να επιχειρήσω να δώσω έναν ορισμό της μνήμης μέσα από τη συζήτηση, χωρίς να τον εκβιάσω. Για τον λόγο αυτό, δεν ορίζω εξ αρχής την έννοια της μνήμης. Το άρθρο καταλήγει σε μια

* Δρ στη Θεωρία της Παιδείας και Αναλυτικά Προγράμματα, MA in Education (Psychology), Δημοτική Εκπαίδευση — Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου.

¹ Βλ. Κώστας Θεολόγου, «Η Αξία της Μνήμης για μια Κοινωνία», *Intellectum* 3 (2007-2008), σ. 53-69, εδώ σ. 55.

πρόταση / ιδέα, ουδόλως πρωτότυπη, αλλά σημαντική και συχνά παραμελημένη, για κάτι που αφορά στη μνήμη, αλλά πάει πέρα από αυτήν σε σπουδαιότητα. Μια πρόταση που κρίνω σκόπιμο να έχουμε κατά νου στην καθημερινή μας έγνοια (ή μαζί με την καθημερινή μας έγνοια).

α) Συλλογική μνήμη

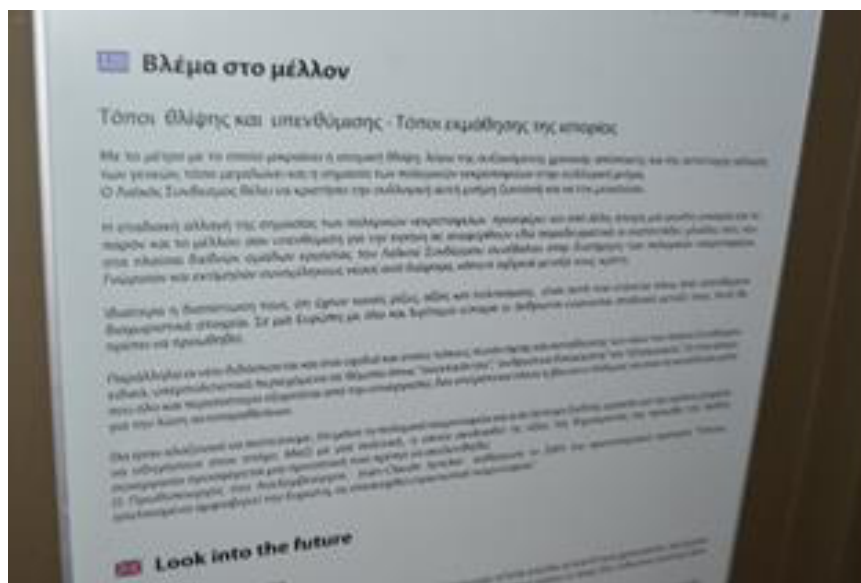
Στο Μάλεμε της Κρήτης υπάρχει ένα γερμανικό στρατιωτικό νεκροταφείο όπου «αναπαύονται 4465 Γερμανοί στρατιώται» (Φωτογραφία 1), οι οποίοι έχασαν τη ζωή τους στην Κρήτη κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι ένας χώρος στον οποίο, αν μη τι άλλο, η Ιστορία δεν «[...] μετράει τους σκελετούς σε στρογγυλούς αριθμούς [...]» όπως έγραψε η Πολωνή ποιήτρια Wilsawa Szymborska.² Κι είναι αλήθεια πως συνηθίσαμε στην στρογγυλοποίηση των αριθμών, σε μια προσπάθεια να καταγράψουμε το αποτέλεσμα του πολέμου και με διάθεση «να τελειώνουμε». Ωσάν οι αριθμοί να μετρούν κάτι άλλο από ανθρώπινες ζωές. Σαν να μην κρύβονται πίσω από κάθε αριθμό χιλιάδες δάκρυα και πόνος πολύς. 4465 Γερμανοί στρατιώτες έχουν ταφεί στο νεκροταφείο αυτό και πολλαπλάσιοι του αριθμού αυτού άνθρωποι έχουν πονέσει για τούτη την απώλεια.

Φωτογρ. 1: Γερμανικό στρατιωτικό νεκροταφείο
(Μάλεμε, Κρήτη)

² Wilsawa Szymborska, «Hunger Camp At Jaslo», στο: <https://www.poetseers.org/nobel-prize-for-literature/wislawa-szymborska/library/hunger-camp-at-jaslo/index.html> [πρόσβ.: 20 Οκτ. 2017] «[...] Η Ιστορία μετράει τους σκελετούς σε στρογγυλούς αριθμούς. / Χίλιοι και ένας, παραμένουν χίλιοι / ως εάν ο ένας δεν υπήρξε ποτέ / ένα φανταστικό έμβρυο, ένα άδειο λίκνο / μια αλφαβήτα που ποτέ δεν διαβάστηκε / αέρας που γελά, κλαίει, μεγαλώνει / ένα κενό που κατεβαίνει τα σκαλοπάτια προς τον κήπο / η θέση κανενός στη γραμμή [...]».

Στην είσοδο του νεκροταφείου βρίσκεται μια επιγραφή, η οποία δύσκολα περνά απαρατήρητη. Διαβάζει κανείς ως τίτλο «Βλέμμα στο μέλλον: Τόποι θλίψης και υπενθύμισης–Τόποι εκμάθησης της ιστορίας» (βλ. Φωτογραφία 2 και Κείμενο επιγραφής). Στο κείμενο της επιγραφής τονίζεται η σπουδαιότητα των στρατιωτικών νεκροταφείων ως μια υπενθύμιση για την ειρήνη, όχι μόνο για τους επισκέπτες, αλλά και για τους συμμετέχοντες στη διαδικασία της δημιουργίας και διατήρησης των νεκροταφείων αυτών. Υπογραμμίζεται δε η σημασία των πολεμικών νεκροταφείων στη συλλογική μνήμη, η οποία είναι αναγκαίο «[...] να κρατηθεί ζωντανή και να μεγαλώσει [...]». Η μνήμη προβάλλεται ως αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας, καθώς η αναφορά σε αυτήν έρχεται ως ανάπτυξη της ιδέας που ο τίτλος της επιγραφής δίνει: «εκμάθηση της ιστορίας». Μοιάζει να προσεγγίζεται η ιστορία, όπως οι αρχαίοι Έλληνες το έκαναν, ως κόρη της Μνημοσύνης,³ και να την προβάλλει ως άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτό που ονομάζει «συλλογική μνήμη».

Φωτογρ. 2: Επιγραφή γερμανικού στρατιωτικού νεκροταφείου Μάλεμε

³ Βλ. Αλκιβιάδης-Μιχάλης Κωνσταντόπουλος, «Μνημοσύνη», *Θεογονία: ονομάτων επίσκεψις* 2005-2010, στο: <http://www.theogonia.gr/theoi/theoim/mnemosyne.html> [πρόσβ.: 20 Οκτ. 2017].

Κείμενο επιγραφής

Βλέμμα στο μέλλον

Τόποι θλίψης και υπενθύμισης – Τόποι εκμάθησης της ιστορίας

Με το μέτρο με το οποίο μικραίνει η ατομική θλίψη, λόγω της αυξανόμενης χρονικής απόστασης και αντίστοιχης αλλαγής των γενεών, τόσο μεγαλώνει και η σημασία των πολεμικών νεκροταφείων στη συλλογική μνήμη.

Ο Λαϊκός Σύνδεσμος θέλει να κρατήσει τη συλλογική αυτή μνήμη ζωντανή και να τη μεγαλώσει.

Η σταδιακή αλλαγή της σημασίας των στρατιωτικών νεκροταφείων προσφέρει και από άλλη άποψη μια μεγάλη ευκαιρία για το παρόν και το μέλλον: σαν υπενθύμιση για την ειρήνη ας αναφερθούν εδώ παραδειγματικά οι εκατοντάδες χιλιάδες νέοι που στα πλαίσια διεθνών ομάδων εργασίας του Λαϊκού Συνδέσμου συνέβαλαν στη διατήρηση των πολεμικών νεκροταφείων. Γνώρισαν και εκτίμησαν συνομήλικους νέους από διάφορα, κάποτε εχθρικά μεταξύ τους, κράτη.

Ιδιαίτερα η διαπίστωσή τους ότι έχουν κοινές ρίζες, αξίες και πολιτισμούς είναι αυτή που στέκεται πάνω από υποτιθέμενα διαχωριστικά στοιχεία. Σε μια Ευρώπη με όλο και λιγότερα σύνορα οι άνθρωποι ενώνονται σταδιακά μεταξύ τους. Αυτό θα πρέπει να προωθηθεί.

Παράλληλα οι νέοι διδάσκονται και στα σχολεία και στους τόπους συνάντησης και εκπαίδευσης των νεών του Λαϊκού Συνδέσμου ειδικά, υπερπολιτιστικά περιεχόμενα σε θέματα όπως «ανεκτικότητα», «ανθρώπινα δικαιώματα» και «εξτρεμισμός». Σε ένα κόσμο που όλο και περισσότερο εξαρτάται από τη συνεργασία, δεν επιτρέπεται πλέον η βία και ο πόλεμος να είναι το κατάλληλο μέσο για τη λύση αντιπαράθεσων.

Θα ήταν αλαζονικό να πιστεύουμε ότι μόνο τα πολεμικά νεκροταφεία και η αντίστοιχη διεθνής εργασία για την ειρήνη μπορούν να οδηγήσουν στον στόχο. Μαζί με μια πολιτική, η οποία ακολουθεί τις αξίες της δημοκρατίας και προωθεί τη διεθνή συνεργασία προσφέρεται μια προοπτική που πρέπει να ακολουθηθεί.

Ο Πρωθυπουργός του Λουξεμβούργου Jean-Claude Juncker καθιέρωσε το 2005 την πρωτοποριακή πρόταση «Όποιος απελπισμένα αμφισβητεί την Ευρώπη ας επισκεφτεί στρατιωτικά νεκροταφεία».

Σε μια δεύτερη ανάγνωση της επιγραφής, λίγο πιο διεισδυτική, αποκαλύπτεται έντονα μια ηθική απαίτηση για μνήμη, η οποία μάλιστα προτρέπει σε αλλαγή της σημασίας των στρατιωτικών νεκροταφείων. Ποιά όμως «σημασία» των νεκροταφείων απαιτείται ν' αλλάξει (έστω σταδιακά); Τα νεκροταφεία αυτά δεν αποτελούν μόνο πηγή ιστορικής μνήμης. Αποτελούν και τα ίδια ιστορία. Τί προτείνεται; Να ανατραπεί η πρώτη εικόνα των κατακτητών Γερμανών που εισέβαλαν στην Κρήτη και να δώσει τη θέση της σε μια εικόνα από ανθρώπους για τους οποίους, απαιτείται σεβασμός επειδή είναι νεκροί; Είναι σαν να μας ζητείται να πιστέψουμε, όπως αναφέρει ο Margalit,⁴ ότι, κάνοντας τις τραυματικές, καταπιεσμένες κοινές μας μνήμες, ανοικτές και συνειδητές, μπορεί να ξεπεραστεί ο παραλογισμός από τα τραύματα του παρελθόντος, να επέλθει η κάθαρση

⁴ Βλ. Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*. Harvard University Press, Cambridge 2002, σ.5.

και να κερδίσουμε την ειρήνη. Η ελπίδα όμως αυτής της επένδυσης στη μνήμη μπορεί να αποδειχθεί μια ψευδαίσθηση.⁵ Μια ψευδαίσθηση που επαληθεύεται σε κάποια από τα μηνύματα που υπάρχουν στο βιβλίο επισκεπτών του συγκεκριμένου νεκροταφείου, γραμμένα στα ελληνικά: «Καλά σας κάναμε!»

Αναρωτιέμαι μήπως αυτή η μνήμη, στην οποία επενδύουν τα στρατιωτικά νεκροταφεία, προκαλεί πιο πολύ κακό παρά καλό. Μήπως η επένδυση σε μνήμες και η δημιουργία ιστορίας βάσει αυτών, περιπλέκει ακόμα περισσότερο τα πράγματα; Μήπως συμβαίνει αυτό, το οποίο ο Rieff⁶ εμμέσως υποστηρίζει: παγιδευτήκαμε κι είμαστε θύματα της φράσης «[...] Όποιος δεν θυμάται το παρελθόν είναι καταδικασμένος να το επαναλάβει [...]»; Νιώθω ήδη άσχημα που αμφισβητώ το περιεχόμενο της φράσης αυτής, γιατί ανήκει μες τα πολλά που ως εκπαιδευτικός συχνά υπερασπίστηκα, κυρίως στο μάθημα της Ιστορίας, μα όχι μόνο. Τί πάει όμως να πει «θυμάται» κανείς κάτι που ίσως και να μην έζησε; Ακόμα και αν βίωσε κάποια γεγονότα, τί ακριβώς είναι αυτό που θυμάται; Πώς ορίζεται αυτό το όποιο παρελθόν κάθε φορά; Ή ποιανού η αφήγηση ορίζεται ως το δικό μας παρελθόν που οφείλουμε, έχουμε ηθική υποχρέωση, να θυμόμαστε;

Η μνήμη, κατά τον Margalit,⁷ είναι η γνώση από το παρελθόν, αλλά όχι κατ' ανάγκη η γνώση για το παρελθόν. Η γνώση όμως παραπέμπει στην πίστη ότι κάτι είναι αληθινό. Πάνω σ' αυτήν τη γνώση είναι που οικοδομήθηκε ή / και που δημιουργήθηκε, κατά τη γνώμη μου, η ανάγκη της ύπαρξης του «εμείς και οι άλλοι». Ένιωσα να ενοχλούμαι από το νεκροταφείο των Γερμανών στο Μάλεμε, γιατί μου θύμιζε, κι ας ήμουν σε διακοπές (ή επειδή ήμουν σε διακοπές), πως οι «άλλοι», οι Γερμανοί (μιας κι εγώ ταυτίζομαι πιο πολύ με το «εμείς» στην προκειμένη περίπτωση) εισέβαλαν βίαια μες τη ζωή των κατοίκων ενός νησιού, διακόπτοντάς την (μεταφορικά και κυριολεκτικά) και οι δικοί τους «άλλοι», οι Κρητικοί, υπερασπίστηκαν τον τόπο τους, τη ζωή τους, την ελευθερία τους, σκοτώνοντας. Άνθρωπος τον άνθρωπο! Μήπως καλά τους έκαναν;

⁵ Ο.π.

⁶ Βλ. Εφημ. *The Guardian*, (2.3.2016).

⁷ Βλ. Margalit, *The Ethics of Memory*, ό.π., σ.14.

Μα όταν περιπλανήθηκα στον χώρο του νεκροταφείου με τα παιδιά μου, σκέφτηκα πως κάποιας άλλης μάνας τα παιδιά ήταν αυτοί οι «άλλοι» που βρίσκονταν θαμμένοι τώρα σε χώματα ξένα και μακριά απ' τους δικούς τους. Θύμωσα με την πρότερή μου σκέψη. Δεν ήθελα ν' ανήκω πια ούτε στο «εμείς» ούτε στο «άλλοι». Τί εξυπηρετεί τελικά η θύμηση του ποιοί είμαστε εμείς και ποιοί οι άλλοι σ' αυτό το πλαίσιο των πολέμων; Και γιατί πρέπει η ανθρωπότητα να θυμάται εφιάλτες κι όχι στιγμές που ο άνθρωπος θριάμβευσε;⁸ Στην τελική, γιατί ο άνθρωπος να πρέπει να θυμάται κατ' απαίτηση; Ποιά ηθική προστάζει τούτη τη μνήμη και αποτρέπει τη λησμονιά και γιατί η λησμονιά κι η αγνωμοσύνη να παίρνουν πρόσωπο ένα;⁹

«Δεν είναι όμορφα εδώ!» παραπονέθηκε η μικρή, που με το ζόρι περπατούσε ανάμεσα στους τάφους. Στους τάφους που δυο δυο τάφηκαν τα νεκρά σώματα των Γερμανών (Φωτογραφία 3), για να χωρέσουν στο τοπίο (Φωτογραφία 4). Δεν ήταν όμορφα εκεί, αλήθεια, κι ας άλλα ποθούσε να μας εμπνεύσει το τοπίο.

Φωτογρ. 3: Δυο δυο οι νεκροί στους τάφους του γερμανικού στρατιωτικού

⁸ Ό.π., σ.82.

⁹ Βλ. Συντάκτες της Βικιπαίδειας, «Λήθη (μυθολογία)», *Βικιπαίδεια, Η Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια* 2017, στο: [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CE%AE%CE%B8%CE%B7_\(%CE%BC%CF%85%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CE%AE%CE%B8%CE%B7_(%CE%BC%CF%85%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1)) [πρόσβ.: 20 Οκτ. 2017].

Φωτογρ. 4: «Δεν είναι όμορφα εδώ!» Η θέα από το γερμανικό νεκροταφείο Μάλεμε

Γιατί επέλεξα, κι επέμενα κιόλας, να πάμε σ' εκείνο το νεκροταφείο, δεν ξέρω! Ίσως να πήγα ακριβώς για να αναρωτηθώ για τους λόγους που το έκανα, και ν' απαντώ ξανά «Δεν ξέρω!». Κι ίσως αυτή η μικρή φράση «Δεν ξέρω!», όπως την περιγράφει η Szymborska,¹⁰ να είναι που γεννά την περιπλάνηση της σκέψης και του νου. Ίσως οι μνήμες οι επικίνδυνες, αυτές που διαταράσσουν το status quo, όπως τις ορίζουν οι Zembylas και Bekerman,¹¹ να έπρεπε κάποια στιγμή να με απασχολήσουν ως εκπαιδευτικό και ως άνθρωπο. Ίσως να ελπίζω πως ερευνώντας την έννοια της μνήμης, καταλήξουμε σε κάτι που ήδη γνωρίζουμε, κατά τον Πλάτωνα.¹² Δεν ξέρω!

β) Μνήμες προσωπικές

Γνωρίζω όμως καλά τους λόγους που τα βήματά μου με οδηγούν στα μνήματα που αναπαύονται δικοί μου άνθρωποι. Και ο ισχυρισμός μου εδώ για γνώση, δεν αφορά μόνο στην εσωτερική μου εμπειρία, μα διεκδικώ μ' αυτόν και την αλήθειά του.¹³ Έχω την

¹⁰ Wislawa Szymborska, «Nobel Lecture: The Poet and the World», *Nobelprize.org. Nobel Media AB 2014*, στο: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1996/szymborska-lecture.html [πρόσβ.: 4 Νοεμβρ. 2017].

¹¹ Βλ. Michalinos Zembylas & Zvi Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», *Curriculum Inquiry* 38 (2) (2008), σ. 125-154.

¹² Βλ. Nicholas White, *Plato On Knowledge and Reality*, Hackett, Indianapolis 1976, σ. 47.

¹³ Βλ. Θεολόγου, «Η Αξία της Μνήμης για μια Κοινωνία», ό.π., σ. 57.

αίσθηση πως αυτοί οι λόγοι που οδηγούν στα μνήματα, δεν αφορούν μονάχα εμένα. Και δεν ταυτίζω εδώ τα μνήματα με τα νεκροταφεία. Όχι. Οι επισκέψεις στις οποίες αναφέρομαι γίνονται πολύ πιο συχνά νοερά παρά πραγματικά (αν και το τί είναι πραγματικότητα συχνά απαιτεί επαναπροσδιορισμό). Φέρνω στον νου κάθε συναίσθημα που συντροφεύει τούτη την επιλογή και μπορώ να περιγράψω την κάθε σκέψη μου με λεπτομέρεια. Είναι μια μνήμη που γεννιέται από μνήμες. Μνήμες παλιές και κατά βάση όμορφες. Μνήμες εικόνων, που ξεθωιάζουν με τα χρόνια, και μνήμες συναισθημάτων που δύσκολα φθείρονται. Μνήμες που βοηθούν στη συνέχιση του «είναι» μου. Γιατί ακριβώς, όπως ο Derrida αναφέρει,¹⁴ ο κάθε άνθρωπος είναι αυτό που είναι εξαιτίας της μνήμης όσων έχει αγαπήσει και κουβαλήσει μέσα του.

Όταν κάποιος πεθαίνει, δεν φεύγει έτσι απλά από τη ζωή, αντίθετα εξακολουθεί να έχει μια παρουσία και ένα νόημα στη ζωή όσων τον γνώρισαν και τον αγάπησαν· των δικών του ανθρώπων. Οι ανθρώπινες σχέσεις ζουν σε έναν ιστό, όπου η μια σχέση δεν μπορεί να υποκαταστήσει την άλλη.¹⁵ Ουδείς λοιπόν αντικαταστάσιμος! Οι μνήμες είναι που βοηθούν να αποκαλύπτεται ποιά θέση είχε το πρόσωπο που πέθανε στη ζωή των πενθούντων, ποιά θα μπορούσε να έχει αν ζούσε και ποιάν αποκτά μέσω της φυσικής του απουσίας. Ο Walter υποστηρίζει ότι εκείνο που επιθυμούν οι πενθούντες είναι να μιλούν για τον εκλιπόντα με πρόσωπα που τον γνώριζαν, με τους «δικούς» του ανθρώπους.¹⁶ Έτσι, όλοι μαζί φτιάχνουν μια ιστορία ικανή να διαρκέσει μακροχρόνια και τοποθετούν τον νεκρό στη ζωή τους. Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται η κατασκευή μιας διαρκούς βιογραφίας, η οποία επιτρέπει στους ζωντανούς να ενσωματώνουν τη μνήμη του νεκρού στις ζωές τους. Οι θρησκευτικές παραδόσεις, όπως το *yahrzeit* για τους εβραίους ή τα μνημόσυνα για τους χριστιανούς, βοηθούν την οικογένεια (έννοια που δεν περιορίζεται εδώ στο πλαίσιο της συγγένειας, μα αφορά πιο πολύ το «οικείο») να οικοδομήσει μια διαρκή μνήμη του νεκρού και να τη μοιραστεί με ανθρώπους που τον γνώριζαν.

¹⁴ Joan Kirkby, «Remembrance of the Future: Derrida on Mourning», *Social Semiotics* 16 (3) (2006), σ. 461-472.

¹⁵ Βλ. Δανάη Παπαδάτου-Ελένη Καμπέρη, *Απώλειες ζωής-Γέφυρες στήριξης: Κατευθύνσεις για τη στήριξη των μαθητών που θρηνούν*, Μέριμνα, Αθήνα 2013.

¹⁶ Βλ. Tony Walter, «A New Model of Grief: Bereavement and Biography», *Mortality* 1 (1) (1996), σ. 7-25 και Tony Walter, «Grief and the Separation of Home and Work», *Death Studies* 33 (2009), σ. 402-410.

Η έννοια του «δικού», του «οικείου» χρήζει μιας ιδιαίτερης αναφοράς στο σημείο αυτό. Ταυτίζεται με τις σχέσεις που ο Margalit περιγράφει ως «thick relations» και αντιπαραβάλλει με το «thin relations».¹⁷ «Thick relations» είναι οι δεσμοί που τόσο εύστοχα ο Exupéry περιγράφει μέσα απ' τα λόγια μιας αλεπούς: Είναι οι σχέσεις εκείνες που κάνουν τη ζωή ηλιόλουστη, που κάνουν τις στιγμές, που ήταν πριν αδιάφορες, σημαντικές και όμορφες.¹⁸ Είναι οι σχέσεις που για να κτιστούν δεν σηκώνουν καμιά βιασύνη, αλλά απαιτούν μεγάλη υπομονή, επικοινωνία σιωπηρή (γιατί «[...] τα λόγια είναι που κάνουν τις παρεξηγήσεις [...]») και μια τελετή «[...] που πολύ παραμελήθηκε [...]».¹⁹ Είναι οι σχέσεις που οδηγούν ν' ανακαλύψουμε την αξία της ευτυχίας. Είναι οι σχέσεις που ενέχουν τον κίνδυνο να κλάψεις και λιγάκι «[...] γιατί αφέθηκες να σε ημερώσουν [...]»,²⁰ μιας και θα έρθει αναπόφευκτα η στιγμή του αποχωρισμού. Όμως έτσι κι αλλιώς, το πένθος χρωματίζει από την αρχή κάθε νέα μας γνωριμία, γιατί ο ένας πάντα θα ζήσει να δει τον άλλο να φεύγει (με όποιον τρόπο). Θα «[...] τυχαίνει κάπου κάπου να 'σαι αφηρημένος, κι αυτό φτάνει [...]», γιατί, «[...] όταν θα έχεις παρηγορηθεί (πάντα έρχεται η παρηγοριά), θα είσαι ευχαριστημένος [...]» που γνώρισες αυτόν που έφυγε και θα είναι για πάντα φίλος.²¹

Η χρήση των αναμνήσεων ως μέσο για την αντιμετώπιση των πόνων σε δύσκολες περιστάσεις της ζωής εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Επίκουρο.²² Ο Επίκουρος υποστήριζε πως, με κατάλληλη εκπαίδευση του νου, μπορούμε να επιτύχουμε ζωντανή ανάμνηση παλιών ευχάριστων στιγμών και να αποκτήσουμε την αίσθηση ότι ξαναζούμε εκείνες τις εμπειρίες και την ευτυχία που τις συνόδευε. Όσο επώδυνο κι αν είναι το συναίσθημα του πένθους, ο Επίκουρος προσπαθούσε να το αντιμετωπίσει, υπενθυμίζοντας πως τα δώρα της αγάπης και της φιλίας δεν τελειώνουν με τον θάνατο. Γιατί τα ευχάριστα συναισθήματα βρίσκουν τον δρόμο τους και μετά τον θάνατο μέσα από τις αναμνήσεις.

¹⁷ Margalit, *The Ethics of Memory*, σ. 14.

¹⁸ Βλ. Antoine De Saint-Exupéry, *Ο μικρός πρίγκιπας*, Περιβολάκι, Αθήνα 1997, σ. 57-58.

¹⁹ Ό.π., σ. 60.

²⁰ Ό.π., σ. 69.

²¹ Ό.π., σ. 92.

²² Βλ. Χάρης Δημητριάδης, *Επίκουρος: Αναζητώντας την ευτυχία στην καθημερινότητα*, Περίπλους, Αθήνα 2015, σ. 237-238.

«[...] Δεν φοβάμαι να πεθάνω... Φοβάμαι μόνο μην με ξεχάσετε [...]». Ήταν τ' αυτούσια λόγια ενός εκλιπόντος πια παιδιού, όπως τα επανέλαβε στον επικήδειό του λόγο οικείο πρόσωπο. Κι έπειτα, υποσχέθηκε πως «δεν θα τον ξεχάσουν ποτέ». Ο φόβος του να ξεχαστεί κανείς συνδέεται άμεσα με τον φόβο για τον θάνατο. Αληθινά νεκρός, γράφει ο Yalom είναι αυτός που δεν υπάρχει στη μνήμη κανενός.²³ Τί ακριβώς όμως περικλείει η υπόσχεση «δεν θα σε ξεχάσουμε ποτέ»; Σε τί αναφέρεται μια τέτοια μνήμη;

Η μνήμη των ανθρώπων μπορεί να διακριθεί, κατά τη γνώμη μου, σε εικόνα και συναίσθημα. Από τη μια, μνήμες εικόνων οπτικών, ακουστικών, μνήμες ως αποτέλεσμα αισθήσεων. Εικόνες που βίωσα (που βιώσαμε όλοι) ίσως να ξεθωριάζουν με τον χρόνο, με την απόσταση. Από την άλλη, η μνήμη του συναισθήματος. «[...] Οι άνθρωποι θα ξεχάσουν τί είπες, θα ξεχάσουν τί έκανες, μα δεν θα ξεχάσουν πώς τους έκανες να νιώσουν [...]», γράφει η Maya Angelou, Αμερικανίδα ποιήτρια.²⁴ Η φράση αυτή μπορεί να ιδωθεί μέσα κι από τις τρεις συνιστώσες που αναφέρει ο Margalit,²⁵ αναλύοντας την ερώτηση «τί σημαίνει να θυμάσαι ένα συναίσθημα;». Η μνήμη του συναισθήματος μπορεί να αφορά στο συναίσθημα το δικό μου για τους άλλους (πώς εγώ ένιωσα;), το συναίσθημα των άλλων προς εμένα (πώς εγώ έκανα τον άλλον να νιώσει;) και το συναίσθημα άλλων ανθρώπων προς άλλους (πώς άλλοι έκαναν άλλους να νιώσουν;). Όταν αναφερόμαστε σε μνήμη συναισθήματος, συνήθως εστιάζουμε στη μνήμη του δικού μας συναισθήματος από το παρελθόν για τους άλλους. Το συναίσθημα αυτό μπορεί δύσκολα να φθείρεται, όμως συχνά αλλάζει μορφή και ένταση.

Οι μνήμες δεν αποθηκεύονται στο μυαλό μας σε ολοκληρωμένες, αυτόνομες ενότητες, αλλά ως κατασκευές που συναρμολογούνται την στιγμή που τις θυμόμαστε.²⁶ Σε κάθε παλιά εμπειρία ή γνώση, προστίθενται οι νέες, η μια πάνω στην άλλη. Όταν θέλουμε να θυμηθούμε ένα γεγονός ή ένα συναίσθημα, το μυαλό λαμβάνει υπόψη του όλες τις σχετικές με αυτό μνήμες, τις επεξεργάζεται, τις συνδυάζει. Έτσι, κάθε φορά που προστίθεται μια νέα γνώση ή εμπειρία, επηρεάζεται η συνολική μας προσέγγιση για το

²³ Βλ. Irvin D. Yalom, *Love's Executioner and Other Tales of Psychotherapy*, Basic Books, New York 2012.

²⁴ Βλ. Maya Angelou, στο: <https://www.goodreads.com/quotes/5934-i-ve-learned-that-people-will-forget-what-you-said-people> [πρόσβ.: 20 Οκτ. 2017].

²⁵ Βλ. Margalit, *The Ethics of Memory*, ό.π., σ.110.

²⁶ Βλ. Δημητριάδης, *Επίκουρος: Αναζητώντας την ευτυχία στην καθημερινότητα*, ό.π., σ. 55-56.

γεγονός, ίσως και για το συναισθήμα. Με βάση αυτό το σκεπτικό, η γνώση επιδρά στη μνήμη, τη βοηθά ή τη δυσκολεύει, την εξελίσσει, την κρατά, την αλλάζει.

γ) *Επιλογικά*

Είτε αναφερόμαστε σε συλλογική μνήμη είτε σε μνήμες πολύ προσωπικές, η όποια αφήγηση μας επηρεάζεται από μια σειρά εξωγενών παραγόντων με αποτέλεσμα κάθε αφήγηση για το ίδιο γεγονός να έχει διαφορετική χροιά, ακόμα και περιεχόμενο. Κάποιοι από τους παράγοντες αυτούς είναι: ο τρόπος που αισθανόμαστε την ώρα της αφήγησης, η παλαιότητα της αφήγησης —η οποία σχετίζεται και με τις γνώσεις που έχουμε ή / και που αποκτούμε— και η ικανότητα να εκφράσουμε τα συναισθήματά μας, χρησιμοποιώντας τις κατάλληλες λέξεις.²⁷ Μια παγίδα που μπορεί να μας κρατήσει μακριά απ' την αλήθειά μας, προσωπική ή συλλογική, είναι η εμμονή μας σε μνήμες δοσμένες ή μνήμες που διαμορφώθηκαν χωρίς τη βαθιά προσωπική μας αναζήτηση και συγκατάθεση. Είναι οι μνήμες που επιβάλλονται να υπάρχουν και κατά κάποιον τρόπο υποχρεωνόμαστε να θυμόμαστε με έναν τρόπο νοσταλγικό, που συχνά «[...] στρεβλώνει το παρελθόν εξιδανικεύοντάς το [...]».²⁸ Μια υποχρέωση που μας αφαιρεί το δικαίωμα να ξεχνούμε και μας κάνει να αντιστεκόμαστε στην ανάγκη μας να το πράττουμε.

Η μνήμη συνιστά έναν δεσμό που μας συνέχει με το αιώνιο παρόν, όμως τελεί σε διαρκή εξέλιξη κι «[...] αποτελεί ένα σύστημα ανοικτό στη διαλεκτική της θύμησης και της λήθης [...]».²⁹ Δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να βρίσκει νόημα στο περιεχόμενο του μυαλού του.³⁰ Δεν θα πρέπει όμως να παραβλέπουμε ότι μια εξίσου φυσιολογική λειτουργία με τη μνήμη είναι και η λήθη. Το να μην ξεχνάμε ποτέ, συνιστά μάλιστα μέγα πρόβλημα και εξασθενεί τον άνθρωπο. Έτσι, όπως αντλεί ο άνθρωπος απ' τις δυνατότητες που του δίνει η μνήμη, μπορεί να προσεγγίσει και την έννοια της λήθης. Η λήθη εδώ μπορεί να ιδωθεί ως ανάγκη και επιλογή κάποιου να ξεχνά, αλλά και ως προσωπική του δυσκολία να θυμάται. Λέγεται πώς ο Michel de Montaigne, Γάλλος φιλόσοφος, παραπονιόταν για την κακή μνήμη του —όμως αυτή η αδυναμία του ήταν

²⁷ Ο.π.

²⁸ Βλ. Margalit, *The Ethics of Memory*, ό.π., σ. 62.

²⁹ Θεολόγου, «Η Αξία της Μνήμης για μια Κοινωνία», ό.π., σ. 63.

³⁰ Βλ. Δημητριάδης, *Επίκουρος: Αναζητώντας την ευτυχία στην καθημερινότητα*, ό.π., σ. 104.

και η δύναμή του που του επέτρεπε να λέει «[...] κάθε στιγμή ξαναρχίζουμε να ζούμε [...]».

Έχω πολλές φορές υπερασπιστεί τη σπουδαιότητα των αναμνήσεων σε συζητήσεις με παιδιά και ενήλικες γύρω από την απώλεια και το πένθος, ιδιαίτερα σε σχέση με το τί ορίζεται ως υγιής διαδικασία του πένθους. Στο παρόν όμως άρθρο, επιθυμώ να υπογραμμίσω και κάτι πέρα από τη σημασία της ανάμνησης, πέρα από όποια μνήμη που συνδέεται με την ιστορία μας (συλλογική ή προσωπική). Τί θέλω λοιπόν να πω;

Πιο προκλητικό της ιστορίας, της συστηματικής και κριτικά συλλεκτικής μνήμης,³¹ είναι η δημιουργία της ιστορίας. Η ιστορία που χτίζεται· Η οποία, ναι μεν δεν χτίζεται στο κενό, δεν αρχίζει η όποια αφήγηση από το μηδέν, αλλά αποτελεί κομμάτι του είναι μας. Του δικού μας παροντικού «είναι» και στην οποία ο καθένας και η καθεμία από εμάς, συνειδητοποιώντας το ή ασυνείδητα, αφήνουμε ένα αποτύπωμα. Το πώς εγώ διδάσκω την Ιστορία, για παράδειγμα, ή ακόμα και το πώς την αντιλαμβάνομαι, συμβάλλει σημαντικά στο τί η νέα γενιά καλείται να αφομοιώσει. Είναι σημαντικό, πέρα από τη γνώση, η οποία αφορά το μεγάλο κεφάλαιο της συλλογικής μνήμης και το πώς αυτή κατασκευάζεται, ν' αφήνουμε ανοικτή μια ανοχή (έστω) στην αμφισβήτηση. Πέρα απ' τη γνώση των γεγονότων και των θεωριών, να στοχεύουμε σε μια παιδαγωγική που επιτρέπει τη διαφάνεια, τη δεκτικότητα και την ακρόαση της εμπειρίας της ετερότητας, την αφήγηση του άλλου.³² Αυτή είναι η πρόκληση.

Προκλητικότερη της μνήμης, του περιεχομένου της και της προσέγγισής της, είναι η δημιουργία της ανάμνησης. Ποιοί είναι οι δικοί μας άνθρωποι, οι οικείοι μας, για τους οποίους πολύς λόγος έγινε στο παραπάνω κείμενο με αφορμή τη μνήμη; Είναι οι άνθρωποι που αγαπάμε (τώρα στο παρόν μας ακόμα κι αν έφυγαν), οι φίλοι μας (από το αρχαίο φιλό που σημαίνει αγαπώ). Η φιλία είναι μια απ' τις ελάχιστες φυσικές και αναγκαίες επιθυμίες του ανθρώπου, κατά τον Επίκουρο.³³ Είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνεται η όποια συζήτηση για τις αναμνήσεις και την σπουδαιότητά τους. Η φιλία, οι φίλοι μας καλύτερα, αποτελούν κομμάτι, πηγή δημιουργίας, αιτία κι

³¹ Margalit, *The Ethics of Memory*, ό.π., σ.63.

³² Βλ. Michalinos Zembylas & Pavlos Michaelides, «The Sound of Silence in Pedagogy», *Educational Theory* 54 (2) (2004), σ. 193-210, εδώ σ. 210.

³³ Βλ. Δημητριάδης, *Επίκουρος: Αναζητώντας την ευτυχία στην καθημερινότητα*, ό.π., σ. 164.

αφορμή των δικών μας αναμνήσεων. «[...] Απ' όλα τα αγαθά που παρέχει η σοφία, διασφαλίζοντας από κάθε άποψη έναν ευτυχισμένο βίο, το μέγιστο είναι η απόκτηση φίλων [...]».³⁴ Αυτό προέτρεπε είκοσι τρεις αιώνες πριν από εμάς ο Επίκουρος και όριζε ως κοινωνικό πρότυπο ζωής μια μικρή κοινωνία φίλων, ενωμένη με δεσμούς εμπιστοσύνης, καλοσύνης και αλληλοβοήθειας. Κι ο Αριστοτέλης λίγο πιο πριν έλεγε: «[...] Φίλοι είναι αυτοί που επιθυμούν το καλό των φίλων τους για χάρη των φίλων, γιατί ο καθένας αγαπάει τον άλλο γι' αυτό που είναι και όχι για μια οποιαδήποτε προσωρινή ιδιότητα [...]».³⁵

Η πρόταση του άρθρου αυτού, η οποία αποτελεί και κατακλείδα μιας συζήτησης περί μνήμης, είναι το χτίσιμο της ανάμνησης. Το μοίρασμα, δηλαδή, μ' ανθρώπους δικούς μας, όπως ο Exurégy περιγράφει στον Μικρό του Πρίγκιπα,³⁶ η δημιουργία της σχέσης. Για να δημιουργηθεί η μνήμη απαραίτητη προϋπόθεση είναι η ύπαρξη δεσμού. Ενός δεσμού που απαιτεί χρόνο πολύ και δέσμευση έξω από το όποιο πλαίσιο, με ένα πνεύμα αλήθειας, που δύσκολα μπορεί να το ορίσει ή να το περιορίσει κανείς με λόγια. Ενός δεσμού που επιτρέπει το βαθύ κοίταγμα στα μάτια του άλλου —κυριολεκτικά και μεταφορικά. Μια σχέση εμβέλειας, συναισθήματος και διάρκειας. Μια σχέση με ανθρώπους που σου επιτρέπουν να είσαι ο εαυτός σου. Μια σχέση που μας προκαλεί να αφεθούμε στον άλλο, αλλά και που μας επιτρέπει να βιώνουμε την αυθεντικότητά μας. Μια σχέση σπάνια, που αποτελεί όμως έμπνευση και όταν επιτευχθεί γίνεται αναγκαία και αναντικατάστατη. Μια σχέση που να γεννά αυτήν τη σημαντική ανάμνηση και μνήμη, για την οποία γίνεται λόγος εδώ. Η πρόταση λοιπόν, ουδόλως πρωτότυπη, αλλά σημαντική και συχνά παραμελημένη, είναι να είμαστε ευγνώμονες για το εκάστοτε τώρα μας, προσωπικό ή συλλογικό, προτού μείνει μόνο ανάμνηση.

³⁴ Δημητριάδης, *Επίκουρος: Αναζητώντας την ευτυχία στην καθημερινότητα*, ό.π., σ. 17.

³⁵ Ό.π., σ. 165.

³⁶ Βλ. Exurégy, *Ο μικρός πρίγκιπας*, σ. 57-58.